

Володимир Ганяк

ТАЄМНИЧІ ПРИСТРАСТІ НАВКОЛО ЄЛИСЕЯ ІЛЬКОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ПОВ'ЯЗАНИХ ОСІБ

DOI: 10.5281/zenodo.6350329

Єлисей Ільковський (Єлисей Монах, Єлисей Законник, Іляковський) – (р.н. невідомий – 1669) увійшов в історію української музики як талановитий композитор, регент та майстер партесного співу XVII століття. Відомості про початковий період його життя вкрай скупі. Як вважає український історик Ігор Мицько, народився він десь на початку XVII ст., походив із білоруського шляхетського роду. Ільковський завжди був тісно пов'язаний із провідними центрами церковно-співочого мистецтва Білорусі та України¹.

Характеризуючи відношення Є. Ільковського до релігії, вітчизняна дослідниця О. Цалай-Якименко вказує: “Життя його було сповнене потрясінь, обумовлених гострими протистояннями конфесій”. Він не тільки був жертвою нападів, а й сам бував учасником міжконфесійних конфліктів, кілька разів змінював конфесію, хоча (як свідчить сучасник-уніат) “душею і намірами був далекий від унії”².

Не будемо поспішати приймати на віру останнє твердження його сучасника, а спробуємо більш ретельно проаналізувати скупі біографічні відомості щодо нього та інших пов'язаних із ним осіб на предмет наявності чи відсутності будь-якого таємного напрямку їхньої діяльності. Тим більше, що такого роду звинувачення вже лунали ще за життя Ільковського, але по факту відбувся лише розгляд церковним судом його справи про безпідставність подібних заяв щодо одного епізоду.

Як зауважує І. Мицько, Єлисей напевно вирізнявся особливим талантом чи знаннями. Вперше він згадується під час опису трагічних подій у Вільно за 1625 рік як особа, наближена до оточення унійного митрополита Йосипа (Івана Вельяміна-Рутського). Тоді, вже як влітку 1627 р. Єлисей (після першої

¹ І. Мицько, ‘Єлисей Ільковський’ (1999) ч. 4 *Лавра* 53–54.

² *Історія української культури. У 5 томах* (К., Наукова думка 2021), т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть* 630.

своєї релігійної конверсії) з'являється в Дерманському монастирі (на той час ще православному), в якому місце настоятеля тільки посів Мелетій Смотрицький. Про це дізнаємося з листа останнього до Рутського, що саме Ільковський випадково (як він сам пізніше йому розповідав) спровокував велике збурення серед ченців монастиря, коли розповів про таємне прийняття унії Смотрицьким. Свідомо не зупиняємося на мотивах (судове переслідування з боку Рутського, еретичні погляди Константинопольського патріарха Кирила Лукариса або щось інше) переходу Мелетія в унію, як і щодо інших аспектів його діяльності, якщо такі відомості не проливають світло на досліджуване питання. В результаті цього скандалу Дерманський монастир майже повністю спорожнів, а Єлисей у складі групи ченців попрямував до Луцького православного братства. Цей період життя Ільковського ознаменувався збройним вторгненням студентів єзуїтської колегії до братської школи, але завдяки дивному збігу обставин йому вдалося уникнути цього нападу. Як він сам пізніше зізнається М. Смотрицькому, що саме цей факт змусив його разом із п'ятьма хористами восени 1627 року повернутися в Дерманський монастир до самотнього настоятеля Смотрицького. Характерно, що у вищезгаданому листі Мелетій визнає пробаченого Єлисея "моїм музикантом"³. Після невдалих спроб Смотрицького провести об'єднавчий собор православних та уніатів, а також відкритого визнання ним переходу до унії, жалюгідність ситуації в Дерманському монастирі стала ще більш різкою після жорстокого придушення бунту приписаних до цієї обителі селян. Відлунням цього невдоволення можна вважати появу саме в цей час образливого (зовсім не схвалюємо використання подібних методів міжконфесійної боротьби) у багатьох відношеннях памфлету на Смотрицького, який також можна розглядати як певну пародію на його музично-літургійну діяльність.

Обставини, що передували смерті Смотрицького (який уже довгий час перебував в оточенні католиків і уніатів), були докладно описані Рутським у його листах та посланнях. Мовляв, спочатку уніатським митрополитом були анонімно отримані відомості від неназваного сенатора, що Мелетія хочуть отруїти, але останній не надав значення цьому попередженню. Більш того, виписав собі із Києва вченого дяка-писаря (православного, що само по собі вже є дивним), адже у ньому виникла гостра потреба. Саме із цієї події Рутський пов'язує погіршення здоров'я Смотрицького, а також подальше зникнення таємничого дяка перед самою його смертю. Складно відокремити вигадку від правди в цьому повідомленні, проте певна частина правди все ж присутня. Варто зауважити, що смерть Смотрицького була максимально використана у пропагандистських цілях: у надрукованій у Вільно надгробній

³ М. Коялович, *Литовская церковная уния: исследования М. Кояловича* (Санкт-Петербург, тип. Н. Тихменева 1859), т. 1 367–369.

промові його сповідника-єзуїта Войцеха Кортицького розповідається про посмертні дива, які сталися із тілом Смотрицького під час похорону. Можна лише здогадуватися, хто саме був справжнім автором цієї посмертної вистави. Обмовка “за Фройдом”, якої припустився видатний історик Михайло Грушевський, коли згадав про вченого дяка не тільки як про писаря, але і “доброго співака”, також про щось говорить⁴.

Певну підказку щодо визначення автора цього дійства надає окружне послання митрополита Рутського за 16 січня 1634 р.: “Осмого ноября въ церкви самъ (М. Смотрицький. – В. Г.) причащался, труну будовати розказаль... Ряд (управління. – В. Г.) монастирські отцу Касиянови Архимандрите Дубенському поручилъ, а одного з братіи, которій обецне (цього часу. – В. Г.) при немъ былъ уже отъ семи летъ, за наместника, своего братіи подалъ, тому жъ и тестаментъ до рукъ отдалъ, обовязавши его сумненемъ, жебы его никому до рукъ не отдавалъ єно мне митрополиту (курсив мій. – В. Г.). Двема неделми передъ смертю остатнее помазане принялъ стоечи, самъ всьхъ окадилъ, самъ зачиналъ, самъ и отповедалъ, руки тьхъ, которые его помазали, целовалъ, поливаючи слезами ... всьхъ пожекналъ (попрощався. – В. Г.), благословилъ, до мене посланца своего выслалъ съ листомъ и уже болшь никого до себе не допущалъ презъ всю тую хоробу”⁵. Хоча Рутський із певної причини не називає ані прізвища, ані імені цього посланця, все ж за допомогою нескладної арифметики можна встановити, хто саме знаходився в цьому монастирі близько семи років, хто першим із бунтівливих ченців повернувся до майже самотнього Смотрицького, і хто цілком логічно мав би посісти місце його намісника.

У одній зі своїх полемічних праць після переходу до унії Мелетій звинувачував православних, що вони свого часу оточили його “золотою сіткою”, натякаючи на заможність Свято-Духівського монастиря. Мабуть, до останніх днів свого життя він навіть не здогадувався, наскільки щільною була та невидима клітка надмірної опіки, у яку він потрапив після зміни свого віросповідання. Що ж саме такого кардинально важливого трапилось в 1633 році, що ж саме змусило перемістити цю клітку в зовсім інше місце? Відповідь досить проста: саме в цей рік православним у Речі Посполитій вдалося домогтися легалізації церковної ієрархії. Але якщо обрання київським митрополитом Петра Могили на той час сприймалося уніатами лише як виклик, над яким ще можна якось попрацювати, то отримання єпископства очільником Віленського братства вже становило реальну загрозу існуванню унії на теренах Великого князівства Литовського. Рутським письмово висловлю-

⁴ М. Грушевський, *Історія української літератури* (К., АТ “Обереги” 1995), т. 6 512.

⁵ “Окружное послание униатского митрополита Й. Рутского об обстоятельствах, предшествующих и сопровождавших смерть М. Смотрицкого” (1877) 3 Второй отдел *Киевские епархиальные ведомости* 62–70.

валися побоювання, що досить активна діяльність цього православного єпископа призведе до масового переходу унійних священників під владу останнього. Висловлювання Й. Рутського щодо болісної смерті цього православного ієрарха (Й. Бобриковича) від отрути (“*Tantum mercenarius a scabiosis ovibus merebatur*”⁶ – “тільки найманець заслужив це від паршивої вівці”) є досить своєрідним натяком на притчу про доброго пастиря, хоча саме останній кладе власне життя за вівці.

Польська дослідниця М’язек-Менчинська зауважує, що після насильницької смерті Й. Кунцевича демонізація образу православних досягла кульмінації у листі папи Урбана VIII від 18 травня 1624 р., адресованому митрополиту Рутському⁷. Твердження “*monstra barbaricum scelus anhelantia et diabolicum venenum evomentia, quae per Ruthenas provincias debacchantur*” (“варварські чудовиська, які злопахуючи блоють диявольською отрутою, лютують у руських провінціях” – *тут і далі переклад мій. – В. Г.*), ставить противників унії в коло темних сил, з якими необхідно вести безжальну війну, подібну до все-світньої боротьби між добром і злом. Далі Урбан VIII надає наступну пораду: “*ad ea portenta eliminanda opus est splendore fulgurantis illius hastae, qua Princeps coelstis exercitus armatus perduelles Angelos a coelo deiectos in tenebrarum carcerem detrusit*”⁸ – “щоб знищити цих чудовиськ, потрібен той сяючий спис, яким був озброєний архистратиг небесної армії (архангел Михайло), коли зіштовхнув із неба занепалих ангелів у в’язницю темряви”⁸.

Тому не дивно, що коли в 1634 р. несподівано помер мстиславський єпископ Йосип (Бобрикович), ця трагічна подія породила багато різних чуток і домислів серед сучасників. Теперішні дослідники і досі намагаються з’ясувати причину його смерті: мала вона природний чи насильницький характер. Ще більше невизначеності у дослідженні цього питання додає достатньо пізній день поховання (9 квітня 1635 р.) Бобриковича, який, на думку частини сучасних дослідників, відбувся через рік після його смерті.

Наскільки відомо, зберігся його останній лист (14 березня 1634 р.) із невеликого містечка Головчина, у якому Бобрикович повідомляє могильовських братчиків, що через сильну хворобу не зміг потрапити до цього міста, а змушений прямувати до більшого міста, де сподівається відшукати кращих лікарів та аптеки⁹.

⁶ *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637)* in: T. HALUSCYNKYJ, A. WELUKYJ (Romae, Analecta OSBM: Series II, Sectio III 1956) vol. I 308.

⁷ M. MIAZEK-MĘCZYŃSKA, ‘Językowy obraz przeciwników i obrońców unii brzeskiej za panowania Zygmunta III Wazy w listach papieża Urbana VIII’ in: *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia* (Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2017), tom XI 277–292.

⁸ *Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)* (Romae, sump. Ucrainorum apud Exteros Degentium 1953) vol. I: 1075–1700 45.

⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (Санкт-Петербург 1865), т. 2 96–97.

У листі унійного митрополита Йосипа Рутського до свого коадьютора Рафаїла Корсака, датованому 2-м серпня 1634 р. також є згадка про смерть Бобриковича: “Онъ въ среду на страстной седмицѣ (feria quarta magna) 1634 года прибыль въ Вильно, въ четвергъ (feria quinta), одержимый сильною слабостью тѣла, едва могъ совершить литургію, въ самый день Пасхи (ipso die Paschatis; Пасха въ 1634 г. была 6 апрѣля), пригвожденный уже къ ложу, вовсе не священнодѣйствовалъ и спустя нѣсколько дней vocatus est ad indicium Dei”¹⁰.

Прочитавши фрагмент цього листа, не можна не помітити досить високий ступень поінформованості Рутського про стан здоров'я та місцеперебування православного єпископа: складається враження, що його людина завжди була присутня десь поруч із мстиславським єпископом.

Можна закономірно припустити, що ослаблений Бобрикович мав робити довготривалі зупинки під час вимушеної подорожі до Вільна. Як вказує подальший хід подій, однією із таких зупинок, найвірогідніше, став мінський монастир Петра і Павла, розташований на цьому шляху. Поява в 1635 р. судового позову від Ільковського до настоятеля цього монастиря за наклеп в отруєнні Бобриковича, вочевидь, говорить про те, що долі цих двох людей, як мінімум, перетнулися в цьому місці. Ця подія співпала з черговою релігійною конверсією Єлисея: він знову став православним ченцем вищезгаданого монастиря. Без сумніву, талановитий церковний співак міг прикрасити будь-яке церковне богослужіння, збільшити кількість вірян, що відвідують церковну службу. Як уже відомо, останнє богослужіння мстиславський єпископ здійснив у Вільні в Пречистий четвер (13 квітня 1634 р. за новим стилем). Тоді вже, як у ніч з 17 на 18 квітня, всього за день до смерті

*Ймовірний шлях пересування Й.Бобриковича
(фрагмент карти Magni Ducatus Lithaniae, 1613 р.)*

¹⁰ С. Голубев, ‘Приложение к 2-му тому сочинения’ в: С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники* (К., тип. С. В. Кульженко 1898) 68–69.

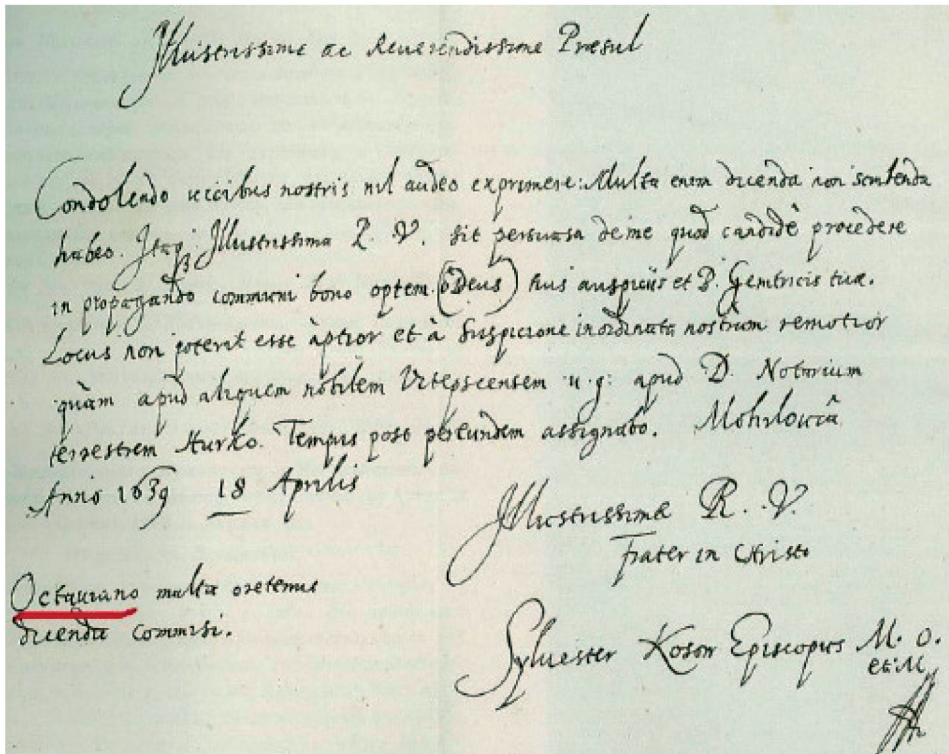
Бобриковича сталася жахлива подія: хтось невідомий пограбував Свято-Духівську церкву (загальна сума збитку від цієї крадіжки склала майже 600 коп. сріблом). Важко судити: чи то було звичайне пограбування, чи може хтось навмисне вирішив зруйнувати вищезгадану “золоту сітку”, щоб відволікти увагу від іншого не менш жахливого злочину.

Також варто звернути увагу, що вищезгаданому позовові передував між-конфесійний конфлікт у червні 1635 р., у якому Єлисей брав безпосередню участь, тому варто розглянути окремі його аспекти. Занотована скарга уніатів до гродського уряду дозволяє більш-менш точно відтворити перебіг подій конфлікту. Передусім, звернемо увагу на черговий збіг: протистояння виникло саме тоді, коли це місто відвідував православний митрополит Петро Могила, та майже одночасно туди прибув унійний митрополит Рутський. Далі дізнаємося, що Ільковський кілька разів штурмував будинок унійного священника, в якому, найвірогідніше, переховувався юний співак, що від нього втік. Цей факт змушує замислитися про конфесійну приналежність співчих, які супроводжували раніше Єлисея. Серед усього іншого, бачимо наполегливе прохання Рутського до Могили розглянути по справедливості цю міжконфесійну суперечку. У той же час, дії останнього вказують, що він одразу прийняв сторону Ільковського: ним не тільки було надано Єлисею власних гайдуків на час цього конфлікту, але і в подальшому він взагалі відмовився розглядати це питання по суті. Можливо через те, що Могила був під сильним впливом його музичного таланту від того часу, коли у лютому 1628 р. на декілька днів зупинявся в Дерманському монастирі. Достеменно невідомо, чим саме завершився розгляд пізнішого позову Ільковського до ігумена мінського монастиря (Феофілакта Зайця), але враховуючи вищевикладені обставини та його наступне перебування в оточенні київського митрополита (він отримав посаду протопсалта), можемо впевнено припустити, що цю судову справу також було вирішено на користь Єлисея. Відомо, що до 1643 р. місце настоятеля цього православного монастиря залишалось вакантним.

Нами висловлено припущення, що певний час до вищезгаданого релігійного конфлікту в 1634–1635 роках Є. Ільковський перебував у Супрасльському монастирі. Ретельна аргументація на користь цього припущення, а також імовірність потрапляння рукописного Супрасльського Ірмологіюну (1598–1601) до Києво-Печерської лаври нами будуть розглянуті в окремій статті. Лише зауважимо, що Герасим Великонтій, обраний настоятель цього монастиря, попри формальне визнання унії, саме в цей період унаслідок інтриги був усунений на вимогу “коляторів” (патронів монастиря), з якими почав судитися за маєтки цього монастиря. Можливо, ця інтрига виникла через те, що ще раніше Герасим Великонтій відкрито наважився на судовий процес із Рутським, виступаючи проти втручання митрополита у справи монастиря.

Як свідчать власноручні записки київського митрополита за 1635 р., щоб домогтися більшої його прихильності, Єлисей та його молодший (єдиноутробний) брат Стефан надали певні свідчення, які вкотре мали підтвердити безблагодатність Унійної церкви. Таким чином, Єлисей розповів про чергове диво перетворення вина на воду (вперше подібна звістка датується 1596 р.) під час трагічних подій 1625 р., тоді як Стефан – про жахливу кровожадність та раптову окрутну смерть перемишльського єпископа Атанасія Пакости (?–1625). Хоча цей ієрарх помер зовсім інакше, більше того, у своєму тестаменті він заповів цьому юнакові за вірну службу гарного коня.

Також вдалося відшукати таємний бік у діяльності іншого представника інтелектуального середовища Петра Могили – італійського архітектора Октавіано Манчіні, який на запрошення митрополита, наскільки відомо, працював над відновленням церков у Києві у період 1637–1638 рр. На цей факт у певній мірі вказує власноручна записка за 1639 рік могильовського

Записка С. Косова до А. Селяви¹¹

¹¹ Витебська старина (Витебськ 1888) т. 5, ч. 1 147–148.

єпископа Сильвестра Косова до унійного митрополита Антіна Селяви. У цьому повідомленні Сильвестр намагався переконати уніатського ієрарха, що не є настільки радикально налаштований проти унії як частина представників православних братств, а здатний вести перемови на певних умовах, але не може про це написати йому особисто, бо воліє щоб таємну частину цього повідомлення передав на словах посланець. Степан Голубєв, який досліджував цей документ, не звернув жодної уваги на характер написання італійського імені в записці – “Oktaviano”, а лише просто вказує на ім'я невідомого посланця – “Октавіан”¹².

На перший погляд, немає нічого підозрілого в смерті п'ятдесятирічного митрополита П. Могили. Дійсно, більш ніж за тиждень (22 грудня 1946 р.) до смерті він встиг власноруч скласти докладний заповіт, в якому немає жодного натяку на будь-які насильницькі дії по відношенню до нього. Вітчизняний історик Юрій Мицик вважає, у світлі вищесказаного, що вірогідною причиною його смерті могла бути хвороба серця.

Але певні сумніви породжують додаткові “польсько-російські записи” (за визначенням тогочасного дослідника рукопису, тобто “простою мовою” – В. Г.) невідомого автора XVII ст. в рукописній Посній тріоді (яка датується кінцем XV або початком XVI сторіччя), які на початку XIX ст. у Рум'янцевському музеї докладно описав російський дослідник Олександр Востоков¹³. На нашу думку, існує досить висока ймовірність того, що цей рукопис певний час міг належати Ільковському. Особливо цікавими для нашого аналізу є пізніші записи XVII століття. Замість титульної сторінки до тріоді вкладено звичайний аркуш паперу, який починається фразою: “Починаємо з неділі про митаря і фарисея”. Далі, на перших двох аркушах досить точно повідомляється про час смерті митрополита та обрання його наступника: “Року тисяча шістсот сорок сьомого представився пресвітлий архієпископ Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Петро Могила архімандрит Печерський місяці грудня в четвер перед святом Василя в три часа ночі (тобто о 3-й годині 14 січня за новим стилем. – В. Г.): стояв (тіло знаходилося. – В. Г.) у храмі Св. Софії до дев'ятого березня, тоді був вівторок другого тижня поста: у цьому ж році на київського митрополита обрали Сильвестра Косова, тоді був день четвер сирного тижня”¹⁴. Зауважимо, що ці відомості в певній мірі суголосні здійсненню пророцтва у 108-ому псалмі, коли псалмоспівець виголошує слово над фарисеєм: “Нехай дні його будуть короткими, і єпископство (замість цього слова в більш пізніших перекладах

¹² С. Голубєв, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники* (К., тип. С. В. Кульженко 1898), т. 2 201.

¹³ А. Х. Востоков, *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея* (Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук 1842) 685.

¹⁴ *Ibid.*

зустрічається слово «гідність» – В. Г.) його нехай перейме інший” (Пс. 108: 8). Потім слідує запис тим самим почерком латиною, у якому повідомляється, що варто довіряти цим відомостям, бо їх написала людина найчесніша та правдива, а не брехлива.

Також слід вказати на таку важливу деталь цієї тріоди: у кінці рукопису не вистачає останніх аркушів, які призначені для церковних служб у кінці шостого тижня Великого посту, тобто Лазаревої суботи. Замість покайного 50-го псалма в цьому рукописі знаходимо лише заключну фразу, яка може слугувати певним виправданням скоєного псалмоспівцем беззаконня: “Слава Сьвършителю Б[ог]у всякому делу благ[ом]у о Х[рист]е І[исус]е аминь. арип”. Далі йде пояснення: “слово «арип» в Тарабарського абетці (*відомий тогочасний тайнопис на основі досить простого правила переставлення приголосних у слові* – В. Г.) означає «амінь»”¹⁵.

Навряд чи цей рукопис Посної тріоди було обрано випадково лише для інформування про вищезазначену трагічну подію, на наш погляд, у такому вчинку автора цих дописів можна розгледіти певний, хоча й прихований, символічний сенс.

Зауважимо, що на той час Ільковський перебував у Києві близько дванадцяти років. На певні роздуми щодо можливих мотивів скористатися смертю київського митрополита наштотвхують листи папського нунція Джованні де Торреса, який майже весь час перебував у Варшаві чи Кракові. Але із добре поінформованих джерел йому було завчасно відомо про погіршення стану здоров'я Петра Могили (дата його листа співпадає із датою складання заповіту київського митрополита), тому він хотів отримати від Риму подальші інструкції. Особливо слід звернути увагу на його негативну оцінку київського митрополита (типу “*infesissimo nemico della nostra Religione Cattolica*”¹⁶ – ганебний ворог нашої католицької релігії) у подальших листах. Ще більш відвертою є його пропозиція, викладена у двох листах (22 XII 1946 і 16 II 1947), щоб поставити унійного митрополита на чолі майбутньої об'єднаної церкви замість представника православних. Як відомо, чергова спроба об'єднання церков тривала починаючи із 1643 р., але в початковому проекті не було жодного місця для вже існуючої унійної церкви; тому, коли назагал стало відомо про певну ймовірність такого розвитку подій, виникла необхідність діяти більш рішуче.

Після смерті київського митрополита в архівних документах віднайшли підпис Єлисея під актом обрання (2 січня 1647 р.) нового архімандрита Києво-Печерської лаври Йосипа (Тризни): “Геромонах Іелісей Ілковській, старець со-

¹⁵ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 685.

¹⁶ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes: 1550–1850* (Roma 1962) vol. 6 210–224.

борний Печерський”¹⁷. Але вже незабаром стараннями унійного митрополита Селяви він знову повертається в унію. Останні роки життя він проведе в Жировицькому монастирі. Також є інформація, що в 1649 р. Єлисей подарував цій обителі “Херувимську пісню”, так званого “київського напіву”, а вже перед самою смертю (1669 р.) пожертвував 200 дукатів (випадково чи ні, але ця сума приблизно дорівнює 600 коп. сріблом) на потреби новіціату василіян. Варто звернути увагу, що в описі архіву унійних митрополитів міститься згадка про індулгенцію Інокентія X від 23 липня 1647 року (нині зберігається в РДА, Санкт-Петербург, шифр ф. 823, оп. 1, д. 778), згідно з якою надається відпущення гріхів душам тих померлих, яких поминають у певні дні перед олтарем Явленської церкви Жировицького монастиря¹⁸. Випадково чи ні, але час надання цього документа приблизно співпав із перебуванням Ільковського в цьому монастирі.

Таким чином, хоча немає остаточних і вичерпних доказів насильницької смерті трьох вищезгаданих осіб, тим не менш, залишаються певні підозрілі обставини, які скоріше свідчать на користь зворотного. Звертає на себе увагу сам факт своєчасної присутності поруч із цими особами Є. Ільковського, а також майже однаковий перебіг дивної хвороби під час посту (Різдвяного чи Великого, відповідно 40 і 47 днів), при цьому за тиждень чи два до смерті кожен із них устиг прийняти останні рішення у своєму житті. Наскільки можна вести мову про таємний бік діяльності Ільковського та інших пов’язаних осіб, залишаємо на розсуд читачів.

¹⁷ І. Мицько, ‘Єлисей Ільковський’ (1999) число 4 *Лавра* 53–54.

¹⁸ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1470–1843 гг.* (Санкт-Петербург 1897) т. 1 286.